

הכבודת הלב

עוד לפני שניגפה מצרים במכה הראשונה אמר ה' למשה: "וְאֲנִי אֶקְשֶׁה אֶת לֵב פְּרַעֲהַ וְהִרְבִּיתִי אֶת אֲתִי וְאֶת מוֹפְתֵי בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם" (שמות ז, ג). הקשיית לב פרעה נזכרת לאורך סיפור יציאת מצרים לא פחות מעשרים פעם. בחלק מהמקרים פרעה מצוין כמי שהקשה את ליבו בעצמו. במקרים אחרים, ה' מתואר כמי שמקשה את לב פרעה. התורה מגוונת בין המקרים גם בפעלים המציינים את הקשיית הלב: לחזק, להקשות ולהכביד.

כידוע, המפרשים לאורך הדורות תהו איך אפשר להאשים את פרעה על כי לא שילח את בני ישראל, אם ה' הקשה את ליבו; לכאורה, לא הייתה לפרעה ברירה. ה' גרם לסרבנותו, לא הוא. המחשבה כי פרעה ועמו צריכים להיענש נראית כהפרת עיקרון יסודי של צדק: העיקרון שלפיו אדם אשם במעשה רע רק אם עשה אותו מתוך חופש בחירה.

פתח תשובה נתנה לתוהים העובדה שבחמש המכות הראשונות פרעה הוא שהקשה את ליבו, ורק מן המכה השישית ואילך מצוין ה' כמי שהקשה את לב פרעה. על יסוד תפנית זו הציעו המפרשים כמה הסברים להקשיית הלב בידי ה'. לדעת רש"י, הקשיית לב פרעה בחמש המכות האחרונות הייתה עונש על החמש הראשונות, שבהן שרירות ליבו של פרעה עצמו גרמה לו למאן לשלח את העם.¹ הרמב"ם הסביר

שיג ושיח - הרב יונתן זקס

כי הכבדת לב פרעה בידי ה' עניינה מניעת האפשרות לעשות תשובה "לפי שחטא מעצמו תחילה והרע לישראל הגרים בארצו".² ואילו ר' יוסף אלבו ור' עובדיה ספורנו מציעים הסבר הפוך. ה' הקשה את לב פרעה כדי להשיב לו את הרצון החופשי. בהשפעת ההלם של חמש המכות הראשונות עמד פרעה לאפשר לבני ישראל לצאת. אבל לו היה עושה כן, לא היה עושה זאת מרצונו החופשי אלא בלחצו של "כוח עליון". על כן חיזק ה' את לב פרעה: עזר לו להתגבר על ההלם, כך שיחליט אם לשחרר את בני ישראל או לא מתוך שיקול דעת חופשי.³

ייתכן כי שלושת הפירושים נכונים גם יחד, ולכל אחד מהם מתאים פועל אחר מן השלושה. הפועל 'להקשות' הולם את קריאתו של רש"י. פרעה היה קשה כלפי בני ישראל, ועל כן ה' היה קשה כלפיו והענישו בהקשיית ליבו. הפועל 'להכביד' מציע תימוכין לדעת הרמב"ם: לב פרעה היה כבד וחסר בו המרץ לעשות תשובה. ואילו הפועל 'לחזק' מתאים לדעתם של רבי יוסף אלבו ושל ספורנו, כי חיזוק הלב אפשר לפרעה לגבור על ההלם והלחץ, ועזר לו להחליט באופן חופשי.

ועם זאת, נראה כי חלק מן התשובה טמון בכיוון מחשבה אחר (ואני מודה לרב ד"ר רפי צארום שהפנה אותי אליו). המצרים הקדמונים, והפרעונים בפרט, היו טרודים במחשבות על המוות. מנהגי הקבורה שלהם היו משוכללים להדהים, ונועדו להכין את הנפטר לחיים שלאחר המוות. קברות הפרעונים היו יצירות פאר. קבר תות-ענח-אמון, שנתגלה בשנת 1922, הוא דוגמה מסחררת לכך. אחת היצירות הספרותיות הגדולות ביותר במצרים העתיקה היא 'ספר המתים', שתיאר את האמונות והפולחנים המצריים סביב המוות.

פולחן המוות המצרי היה מוכר היטב לתורה. בפרשת ויחי שבסוף ספר בראשית קראנו כיצד ליוו המצרים את יוסף ואת משפחתו

בתהלוכת הלווייתו של יעקב. הכנענים ראו והכריזו "אֲבֶל כָּבֵד זֶה לְמִצְרַיִם!"¹, ואת שם המקום קראו מאותה עת "אֲבֶל מִצְרַיִם" (שמות נ, יא). שימו לב כי הם ייחסו את האבל למצרים, לא לבני ישראל, אף כי הנפטר היה יעקב שלא היה מצרי. בהמשך אותו פרק, בפסוק האחרון של ספר בראשית, מסופר כיצד נחנט גופו של יוסף והושם בארון במצרים (שם כו). רק שני אישים עברים נזכרים בתורה כמי שנחנטו: יוסף, המשנה למלך מצרים – ויעקב שנחנט על פי הוראתו של יוסף. התורה מאותתת לנו אפוא, פרקים ספורים לפני סיפור יציאת מצרים, על מרכזיותו של המוות בתודעה המצרית.

היבט מסוים בתרבות המוות המצרית יאיר את עניין הקשיית לב פרעה באור חדש. על פי המיתוס המצרי, כל אדם מועמד לאחר מותו למבחן הבודק אם הוא ראוי ליהנות מן החיים שלאחר המוות ב"שדה הקנים", אָאָרוּ, מעין גן-עדן נצחי של עונג לנשמות. הנשמה, כך האמינו, נמצאת בלב, ועל כן האלים שוקלים את הלב. זהו האיבר היחיד שהם שומרים למבחן.

על כף המאזניים האחת מוטלת נוצה. על השנייה – הלב. אם הלב קל כנוצה, המת ממשיך אל אָאָרוּ; אך אם הוא כבד ממנה, טורפת אותו האלה אָמִית (שילוב של אריה, סוסיאור ותנין), ובעליו נשלח לחיות בשאול – דועת. בפפירוס של ספר המתים מופיע איור של טקס שקילת הלב. הוא מתרחש בהיכל שתי האמיתות, ומפקח עליו אנופיס, אל המתים. במהלך המבחן נדרשו המתים, בין היתר, להשמיע סדרה בת ארבעים ושתיים הצהרות על כך שהם לא ביצעו חטאים שעונשם שלילת החיים באָאָרוּ. "לא פצעתי אדם. לא נגשתי בכפופים לי. לא רצחתי. לא הוריתי לרצוח. לא הסבתי סבל לאנשים" ועוד.⁴

לפועל "להכביד" הייתה אם כן בתרבות המצרית משמעות נוגעת ללב, באופן מילולי. אם ה' הכביד את לב פרעה, משמע שהלב

שקל יותר מנוצה. פרעה היה נכשל כך במבחן השקילה, והגמול העילאי, חיי הנצח בשדה הקנים, היה נשלל ממנו. אם כך היה קורה, לכול היה ברור מדוע. שכן הנוצה ייצגה את מאעת, התגלמות הערכים העליונים במצרים. מאעת היא האמת, האיזון, הסדר, ההרמוניה, הצדק, המוסר והמשפט. מתפקידו של פרעה היה להבטיח את שלומה של מאעת. בפירמידות נמצאו כתבים המעידים על כך עוד מן האלף השלישי לפני הספירה, אלף שנה לפני ימי יציאת מצרים. מאעת היא הסדר הקוסמי. בהיעדרה שורר תוהו. פרעה שליבו נעשה כבד מנוצת מאעת סיכן אפוא לא רק את חיי הנצח של נשמתו, אלא גם את שלום הממלכה והעם.

מה מלמדנו הדבר על סיפור יציאת מצרים? ראשית, שהסיפור מכוון לא רק לבני ישראל אלא גם למצרים, ושמה לאנושות כולה. התורה מציגה שלוש פעמים את תכלית האותות והמופתים במילים "וַיִּדְעוּ מִצְרַיִם כִּי אֲנִי ה' (שמות ז, ה; יד, ד; יד, ח). זהו גלעין אמנות הייחוד, המונותאיזם: שאין אל שונה לכל עם, אלא ריבון אחד על העולם כולו.

זו גם תכליתן של שלוש מן המכות, לפחות. הראשונה, מכת דם, כוונה נגד חַפִּי, אל האור. השנייה, מכת צפרדע, כוונה נגד חֶקֶת, אלת הפיריון והלידה, שדמות צפרדע לה; והמכה התשיעית, מכת חושך, כוונה נגד אל השמש רַע. המסר במכות אלו היה ברור למצרים: יש אל חזק מהאלים שהם סוגדים להם. אלוהי ישראל הוא אלוהי כל העולם וכל האנושות.

דת ישראל לא נועדה להיות דת האנושות כולה. בשום מקום בתורה לא משתמע שה' רוצה שהמצרים יאמצו את חוקי הדת של בני ישראל. העניין פה אחר. הדת היא פרטיקולרית, אך המוסר אוניברסלי. אם סיפור "הכברת" לב פרעה אכן רומז לספר המתים

המצרי, כי אז סיפור יציאת מצרים כולו איננו רק סיפור פנים-ישראלי מנקודת מבט עברית. הוא משמיע לכל בני האדם כי ישנם מעשים שהם פסולים, יהיו אשר יהיו העושה ומי שהמעשה מכונן נגדו. הם פסולים גם על פי אמות מידה מצריות. כזו היא החלטת פרעה להרוג את כל הבן היילוד לבני ישראל. זהו חטא בלתי נסלח נגד מאעת.

הצדק אוניברסלי. התורה מבהירה זאת בשלושה סיפורים מחיי משה הצעיר. הוא רואה איש מצרי מכה איש עברי ומתערב. הוא רואה שני עברים מכים זה את זה ומתערב. הוא רואה רועים מדיינים מתעמרים בבנות יתרו ומתערב. במקרה הראשון פעל לא-עברי נגד עברי; בשני עברי נגד עברי; בשלישי לא-עברי נגד לא-עברי. זוהי דרך פשוטה מאין כמוה להראותנו כי חוש הצדק של משה אוניברסלי ואין בו משוא פנים.

ולבסוף – וזהו העניין העמוק ביותר בהקשר ה"מצרי" של הכבודת לב פרעה – התורה רומזת לסתירה פנימית בעצם מושג המאעת. הפרשנות הנדיבה ביותר לסירובו של פרעה לשלח את העם תאמר שפרעה דאג לשימור הסדר באימפריה. מיעוט מצליח מדי עלול להיראות כאיום על הסדר הזה. אם בני ישראל יישארו במצרים ויתעצמו, הם עלולים להשתלט על הממלכה כפי שעשו ההיקסוס מאות שנים קודם לכן. אם הם יורשו לצאת, קבוצות משועברות אחרות יישאו עיניהן לתביעת הדרור. סימן רע הוא למעצמה אם המונים שואפים לעזוב אותה. הלוא בדיוק מן הסיבה הזאת, כעבור אלפי שנים, אסרה ברית המועצות על היהודים לצאת מתחומיה.

פרעה ודאי נימק את סירובו החוזר ונשנה לשלח את העם בכך שהוא שומר על מאעת, על הסדר הטוב. אלא שבינתיים, ממכה למכה, הלך והשתרר על מצרים כאוס. שכן לאמיתו של דבר, דיכוי של עם איננו הגנה על המאעת אלא פגיעה חמורה בה.

הכבודת לב פרעה מתגלה מנקודת מבט זו כעניין פוליטי יותר מאשר פסיכולוגי. במעמדו, שליט הנחשב אלוהי-למחצה של אימפריה הנשענת על עבודות כפייה רחבות היקף, פרעה אינו יכול לשחרר את בני ישראל בלי להסתכן בכך שקבוצות נוספות ימרדו בהסדר עבודות הכפייה ההמוניות. נוהג זה, לגלגוליו, היה נוהג בחברה המצרית מימי בניית הפירמידות עד סמוך לזמננו: הוא בוטל רק בשנת 1882.

לאורך חמש המכות הראשונות, פרעה יכול לומר לעצמו שהוא משלם באי-נוחות זניחה כדי להגן על עיקרון גדול. אבל כשהמכות נעשו קשות יותר, ודרדרו את מצרים לתוהו ובוהו, מרחב התמרון של פרעה התכווץ והלך. היות שכבר אמר חמש פעמים "לא" לבני ישראל, הוא לא יכול בשלב זה לסגת בלי לשים את עצמו ללעג ולהסתכן בפגיעה בסמכותו ובמעמדו. פרעה היה שבוי בידי השיטה שלו, בן ערובה בידי ההחלטות שקיבל.

בבקשו להגן על הסדר, הוא חולל כאוס. וזאת, מפני שהסדר שהוא ביקש להגן עליו הושתת על עוול: על שעבודם של הרכיבים לתועלתם של המעטים. ככל שהוא התאמץ להגן על סדר זה, כך כָּבַד ליבו והלך.

אני מאמין שהצדק הוא אוניברסלי. סיפור יציאת מצרים, על כניסתו של הכוח העליון לקלחת ההיסטוריה כדי לשחרר את מי שנמצא בדיוטה התחתונה של מדרג הכוח, איננו רק סיפור ליהודים. זהו סיפור-העל של התקווה, והוא מסופר לאנושות כולה.

1 רש"י לשמות ז, ג.

2 משנה תורה, הלכות תשובה ו, ג.

3 רבי יוסף אלבו, ספר העיקרים ד, כה; ספורנו לשמות ז, ג.

4 ביהדות נדירים וידויים שליליים, אבל קיים וידוי אחד כזה: וידוי ביכורים. "לא עֲבַרְתִּי מִמִּצְוֹתֶיךָ וְלֹא שָׁכַחְתִּי. לֹא אֶכְלָתִּי בְּאֵזִי מִמֶּנּוּ וְלֹא בְּעֵרְתִּי מִמֶּנּוּ בְּטָמֵא וְלֹא נָתַתִּי מִמֶּנּוּ לְמַת שְׂמַעְתִּי בְּקוֹל ה' אֱלֹהֵי עֲשִׂיתִי כְּכֹל אֲשֶׁר צִוִּיתָנִי" (דברים כו, יג-יד).